

УДК 17:37.04

ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНЕ РОЗУМІННЯ ОСОБИСТОСТІ

А.П.Дербак*кандидат філософських наук, доцент**Ужгородського національного університету,***В.П.Ситнік***кандидат історичних наук, старший науковий співробітник НІСД*

У статті розглядаються основні детермінанти формування особистості як єдності розуму та позитивних і негативних інтенцій волі.

Ключові слова: особистість, воля, розум, інтелектуальний розвиток, суспільні відносини, індивід, соціалізація, середовище.

Сучасний світ змінюється настільки стрімко і часто непередбачувано, що багато відомих діячів західної культури заговорили про психічний шок, який все більшою мірою охоплює суспільство [5]. Люди виявляються неспроможними адаптуватися до надто швидких змін оточуючого середовища, руйнації звичних стандартів і норм життєдіяльності. Ці зміни охоплюють практично всю людську цивілізацію, однак найбільш радикально і всеохоплююче вони проявляються на пострадянському просторі, зокрема в Україні. Тут докорінно змінюються всі складові суспільного буття, а відтак й індивідуального життя. Формуються нові економічні, політичні, соціальні, культурні реалії, норми міжлюдських взаємин, нові форми діяльності, світоглядні й моральні орієнтири, спосіб споживання матеріальних і духовних благ.

Докорінно змінюється система життєсмилових цінностей, виробляються нові критерії добробуту, уявлення про сенс людського життя, шляхи й засоби досягнення намічених цілей. Людям, особливо молодому поколінню, надзвичайно складно зорієнтуватись у безмежному розмаїтті фактів, явищ, процесів, що їх повсякчас оточують і в неймовірно складному, різноманітному, суперечливому за своїм змістом потоці інформації, в якій вони висвітлюються й витлумачуються. Разом із тим, як зазначається в проекті Концепції гуманітарного розвитку України: „У глобалізованому світі третього тисячоліття шанс на успіх перед Україною відкриває лише ефективна реалізація її людського потенціалу” [2].

Педагогіка є одним із найпотужніших засобів впливу на людську індивідуальність. Від ефективності системи освіти визначальною мірою залежить життєва позиція членів суспільства, їхня громадська активність, отже, зрештою, доля кожного зокрема і всієї спільноти в цілому. Свого часу видатний педагог К.Ушинський наголошував на тому, що позитивно стимулювати прогресивний розвиток народу здатне тільки розумне виховання і розумне навчання, оскільки

ки саме вони пробуджують розум народу, збагачують його знаннями, стимулюють вільну творчу ініціативу. А це означає, що тільки завдяки освіті суспільство спроможне перетворювати людські індивіди в особистості – повноцінні носії доцільної колективної життєдіяльності.

Поняття «особистість» є фундаментальним у педагогіці. Воно відображає суспільну природу людини, розкриває її суть як творчої істоти, здатної своєю свідомою діяльністю перетворювати оточуючий світ у бажаному для неї напрямку. На відміну від поняття «людський індивід», яке вказує на просту приналежність до людського роду, поняття «особистість» характеризує людину як продукт суспільного розвитку, носія і творця суспільних відносин.

Особистість виступає одночасно об'єктом формуючого впливу з боку суспільства і суб'єктом трансформації наявних реалій суспільної дійсності, рушійною силою її поступу. Оціночні характеристики громадською думкою конкретної особистості визначаються визнанням вагомості тих змін у суспільному житті, які були зумовлені її діяльністю. Ми говоримо «видатна», «яскрава», «неординарна» тощо особистість про тих людей, які залишили помітний слід у тій чи іншій сфері суспільного життя.

Очевидна пряма залежність багатства внутрішнього змісту особистості від особливостей суспільного оточення в якому вона формується послужила підставою для французьких Просвітителів ХVІІ ст. (К.Гельвецій, П.Гольбах), а згодом для марксистів стверджувати, що особистість є винятково продуктом суспільних відносин, їхнім простим відображенням. Цими мислителями людина уявлялася своєрідною порожньою формою, вмістилищем, куди суспільство вкладало той чи інший зміст. Природна нерівність інтелектуальних та емоційно-вольових задатків заперечувалася. Недосконалість, обмеженість,

деформованість людської особистості однозначно пов'язувалася з спотвореною формою суспільних відносин, на які й перекладалася вся вина і відповідальність за ущербність членів соціуму. Декларування цілковитої детермінованості внутрішнього змісту особистості і відповідно її поведінки комплексом суспільних відносин, у форматі яких вона реалізує свою життєдіяльність, призвело до спрощеного розуміння мотивів людської діяльності, шляхів і засобів формування прийнятних для суспільства міжлюдських взаємин. Віра в те, що раціональне знання, розум є тією могутньою силою, яка спроможна повністю підпорядкувати своєму впливові людські вчинки, весь спосіб її життя призвела до нехтування іншого потужного рушія людської поведінки – ірраціональних чуттєвих потягів і прагнень. Вже у 1844 р. німецький філософ М.Штірнер у своїй книзі «Єдиний і його власність» показав, що людиною рухає передусім її природжений егоїзм, самолюбство [7]. А розум вона використовує лише як засіб задоволення своїх егоїстичних пристрастей. Починаючи з другої половини XIX ст. в європейській суспільній думці все більше місця посідають теорії, у яких особистість трактується як темна безодня, скопище непідвладних розумові пристрастей: самолюбства, марнославства, владолюбства, корисливості, прагнення чуттєвих насолод тощо. Між розумом і цими ірраціональними інтенціями людської волі відбувається безперервна боротьба. Розум намагається опанувати стихію підсвідомого. Однак, це йому не завжди вдається, а якщо і вдається «взяти верх», то постійно зберігається загроза, що під впливом якихось зовнішніх обставин контроль розуму над пристрастями буде втрачено і вони повністю опанують особистістю, зумовлять її деструктивну активність. Яскравий і водночас глибокий образ такої ситуації створив російський письменник Л.Андрєєв у своїй «Безодні». Герой оповідання під дією екстремальних умов у які він випадково потрапив миттєво втратив набуті у процесі виховання раціональні риси характеру й норми поведінки і перетворився в охоплену хтивістю десоціалізовану істоту [1, 129-141].

Формування особистості відбувається в цілому як двоєдиний процес: з одного боку в індивіда виробляються раціональні норми поведінки, які блокують деструктивні потяги й прагнення, а з іншого – цілеспрямовано культивуються позитивні емоції й почуття, покликані витіснити наявний ірраціональний негатив. Такі духовні феномени як любов, віра, совістливість, гідність, доброта, саможертвоність і їм подібні також закладені природою у глибині людської душі і в процесі набуття життєвого досвіду, становлення особистості можуть розвиватися або ж, навпаки, пригнічуватися, нівелюватися. Потужний конструктивний потенціал позитивних

ірраціональних духовних почуттів розкрили такі відомі українські мислителі як Г.Сковорода (1722-1794 рр.), П.Куліш (1819-1897 рр.), П.Юркевич (1827-1874 рр.). Ними була створена так звана «філософія серця», у якій людська особистість постала цілісною істотою, що іманентно поєднує в собі розум і душу, зовнішні, набуті в процесі соціалізації раціональні норми й настанови поведінки з глибинними вродженими ірраціональними духовними почуттями і прагненнями, серед яких провідне місце посідає любов – універсальний спосіб гармонізації міжлюдських взаємин. Формування особистості згідно «філософії серця» відбувається як становлення, прояв і взаємодія трьох сфер духовності: розуму, позитивних ірраціональних інтенцій волі і її негативних, деструктивних по своїй суті поривань і прагнень. Результати такої взаємодії розкриваються в суспільній активності особистості, процесі і продуктах її самореалізації.

Таке синтетичне, цілісне розуміння природи особистості долало однобічність чисто раціоналістичного підходу і дозволяло всебічно й об'єктивно з'ясувати мотиви людської поведінки, знаходити задовільну відповідь на питання: чому та чи інша людина вчинила саме так, а не інакше, всупереч, наприклад, тим розумним настановам, які вона одержала від своїх батьків чи вчителів і з якими щиро погодилася. У повсякденній практиці часто й густо ірраціональні пристрасті виявляються сильнішими стимуляторами людських дій, аніж докази розуму, хоча мало б бути навпаки: розум мав би здійснювати контроль всіх людських зусиль.

Рівень сформованості особистості, її повноцінності якраз і визначається тим, якою мірою її дії підпорядковані вимогам розуму, контролюються і коригуються ним. А це залежить від того, які чинники справили найбільш важливий вплив на процес становлення й розвитку цієї особистості.

Особистість формується під впливом багатьох детермінант, які прийнято поділяти, передусім, на об'єктивні й суб'єктивні.

Формування особистості є не чим іншим як соціалізацією людського індивіда, включенням його в наявну систему суспільних зв'язків і ціннісних відношень. Розпочинається воно від народження і триває практично весь період активного свідомого життя. У своєму становленні особистість проходить три основні етапи. Перший завершується, як вважають психологи, приблизно у трьохрічному віці, коли індивід усвідомлює окремішність свого «Я», його протилежність оточуючому світу. Це найпростіша форма самосвідомості, у якій світ вперше поділяється на

«Я» і «не-Я» і постає питання про спосіб зв'язку між цими полярними моментами буття. На другому етапі формування особистості відбувається активне пізнання нею закономірностей функціонування й розвитку самої себе й навколишнього світу, пошук оптимальних зв'язків з оточуючим соціальним і природним середовищем, які дозволили б максимально самореалізуватися, розкрити потенційні можливості, задовольнити усвідомлені потреби. Цей пошук іманентно переростає у третій, завершальний період формування особистості, на якому вона постає за висловом Г.Гегеля «низкою своїх вчинків», як результат затрачених зусиль, підсумок життєвого шляху.

Які ж чинники зумовлюють особливість кожної особистості, формують її неповторне «Я»? У сучасній науці існує три основні підходи до цієї проблеми: біологізаторський, соціологізаторський і соціобіологізаторський.

1. Представники біологізаторського підходу (К.Бюлер, А.Маслоу, Е.Толмен, Е.Торндайк, Е.Фромм, Дж.Уотсон) визначальним чинником формування особистості вважають індивідуальні природні задатки. Фізичні й інтелектуальні здібності, тип темпераменту, риси характеру даються людині від народження і зумовлюють специфіку її самовираження в суспільному житті. Середовище лише стимулює або, навпаки, пригнічує природні задатки. Особистість формується в процесі пошуку можливостей саморозкриття, реалізації наявних у ній потенцій в оточуючому соціальному середовищі. В залежності від характеру впливу соціального середовища в людині проявляються ті чи інші схильності у різних співвідношеннях: за одних умов об'єктивуються більшою мірою творчі, конструктивні задатки, за інших – деструктивні, руйнівні. Завдання суспільства полягає в тому аби сприяти розвиткові й реалізації перших і гальмувати, унеможливити прояв других.

2. Прихильники соціологізаторського підходу (від М.Монтеня, К.Гельвеція до Ф.Гідінгсона, Дж.Міда, Б.Скіннера) формування особистості однозначно пов'язують з впливом соціального середовища. Згідно такому розумінню всі люди народжуються з однаковими задатками, здатністю до сприйняття зовнішніх впливів. Їхня свідомість є «чистою дошкою», на якій виникає той візерунок, який створить зовнішнє середовище. Вирішальну роль у формуванні особистості відіграють соціальні відносини, в систему яких виявляється включеною життєдіяльність індивіда. Звідси випливало, що будь-які вчинки людини соціально зумовлені, а тому відповідальність за них повинне нести суспільство, а не індивід.

Якщо представники біологізаторського підходу вважають, що люди народжуються з однозначно заданою програмою, яка й зумовлює їх життєвий шлях і ніякі зусилля неспроможні його

змінити, то представники соціологізаторського підходу впадають в іншу крайність – абсолютизують вплив зовнішнього середовища, завищують можливості виховного впливу на формування особистості.

3. Ці крайнощі знімаються в соціобіологізаторському підході. Його представники (Л. Виготський, П. Гальперін, Г. Костюк, О. Леонт'єв, Ж. Піаже, С.Рубінштейн) обґрунтовують необхідність врахування впливу на формування особистості як природжених біологічних задатків, так і зовнішнього середовища – природних і соціальних умов життєдіяльності. Взаємодія між цими чинниками є надзвичайно складною. По-перше, зовнішнє середовище може звести нанівець природні задатки індивіда або ж, навпаки, сприяти їхньому посиленому розвитку. Навіть фізично кволий від народження організм можна шляхом відповідного лікування, загартування, тренування зробити значно здоровішим і сильнішим, а з людей посередніх розумових здібностей і психічних задатків умови їх життя здатні сформувати прекрасних фахівців, сильні волев'язі особистості.

По-друге, в процесі свого формування особистість сама виявляє певний вплив на зовнішнє середовище, якоюсь мірою змінює його, намагаючись пристосувати до власних потреб. У результаті відбувається перманентна корекція взаємодії обидвох сторін і способу їхнього зв'язку, внаслідок чого процес формування особистості набуває нелінійного характеру, може проходити точки біфуркації, коли якісь незначні зміни у зовнішньому середовищі викликають радикальні зрушення у становленні особистості, переорієнтації змісту й форм її діяльності, ставлення до оточуючих людей тощо. Таких випадків безліч зафіксовано в світовій історії, відображено у художній літературі, описано в хроніках, спогадах, щоденниках різних авторів. Класичним є приклад, коли давньоіндійський принц Гаутама (Будда) під враженням випадково побачених ним страждань помираючого садівника перетворився в пророка, засновника нової світової релігії, докорінно змінив не лише власну особистість, але й духовне життя тодішнього суспільства.

Подібні випадки узагальнено відображають дісний стан речей, складність взаємовпливу різних чинників на формування особистості. Відомий педагог А.Макаренко слушно підкреслював, що «людина не виховується частинами, вона створюється синтетично всією силою впливів, яких вона зазнає» [3, 443].

Весь комплекс зовнішніх детермінант, що визначають особливість життєвого шляху

кожної людини поділяється на дві великі групи: 1) об'єктивні і 2) суб'єктивні.

До об'єктивних чинників формування особистості належать природне і соціальне середовище. Ще Ш.Монтеск'є (1689-1755 рр.) довів величезну роль клімату, ґрунту, стану земної поверхні на формування духу народів і особливостей їхнього суспільного розвитку. Це безпосередньо стосується і кожного окремого представника людської спільноти. Складні природні умови життя зумовлюють потребу розвивати фізичну виносливість, сильну волю, зрівноважену психіку, кмітливий розум. Разом з тим, за надто суворі природні умови фізично і духовно виснажують людей, гальмують їх інтелектуальний розвиток, оскільки змушують всю енергію і весь час витратити на боротьбу за елементарні засоби виживання.

Однак вплив природних чинників завжди переломлюється крізь призму суспільних відносин. Сама природа постає для особистості як олюднена природа. Ставлення до неї не може бути безпосереднім, а відтак і характер впливу природних чинників на особистість неминуче буде опосередкованим системою суспільних відносин у якій включений індивід.

Саме через це визначальну роль серед об'єктивних чинників формування особистості відіграють суспільні відносини, суспільне середовище у якому соціалізується індивід. Всі сфери суспільного життя справляють свій вплив на формування особистості: економіка, політика, культура, побут.

Зі зміною, наприклад, способу виробництва докорінно міняються цілі, методи, засоби формування особистості, як і вимоги до її характерних властивостей. В інформаційному суспільстві – вони інакші, аніж в індустріальному чи доіндустріальному. Нові технології змінюють весь ритм життя і потребують інших людей, більш відповідних назрілим реаліям і потребам. Те саме можна сказати про вплив політичної системи на формування особистості. Одна річ, скажімо, тоталітарний політичний режим і зовсім інша – розвинена демократія. У першому випадку індивідів намагаються перетворити у «гвинтики» панівної системи, в другому – у самодостатні особистості.

Формуючий вплив на особистість об'єктивних чинників значно посилюється завдяки дії суб'єктивних детермінант – свідомого цілеспрямованого впливу на особистість різних суб'єктів суспільного життя. Це насамперед, такі суспільні інститути як: сім'я, школа, армія, церква, політичні партії, громадські організації, творчі спілки, засоби масової інформації, органи державної влади, відповідальні за просвітницьку та ідейно-пропагандистську роботу в країні та ін.

Суб'єктивні чинники покликані підсилити позитивний вплив об'єктивних і блокувати той негатив, який ці останні справляють (або здатні справити) на особистість. Однак процес цілеспрямованого виховного впливу на особистість досить часто не є достатньо результативним через двоїстий характер впливу суб'єктів навчання й виховання. Справа в тому, що кожен з них справляє одночасно і об'єктивний вплив на особистість. Наприклад, сім'я : на формування особистості дітей впливають не тільки настанови батьків, а й сам мікроклімат сімейного життя. І якщо поведінка наставників протилежна змістові й духові їх настанов, то зрозуміло, що їх цілеспрямовані зусилля будуть марними. Те ж саме справедливо для будь-якого суб'єктивного чинника: церкви, школи, державних органів тощо. Їхні зусилля можуть досягнути мети тільки за умови відповідності проголошуваних ними цінностей і норм їхній власній суспільній поведінці або поведінці тих, від чийого імені вони виступають. Відомий психолог С.Рубінштейн відзначав, що: «Головна справа виховання якраз у тому й полягає, щоб тисячами ниток зв'язати людину з життям – так, щоб з усіх боків перед нею поставали завдання, для неї значущі, для неї привабливі, які вона вважає своїми, до вирішення яких вона долучається» [4, 140].

Для досягнення такої мети позиція вихователя має бути, щонайменше, цілісною і щирою, його настанови повинні, з одного боку, збігатися з інтересами вихованців, а з іншого – співпадати з дійсною суспільною практикою. За дотримання зазначених умов особистість формується внутрішньо цілісною, здатною до конструктивної творчості. Однак досягнення такого результату передбачає наявність ще одного важливого суб'єктивного чинника – творчих зусиль самої особистості. Найдосконаліші методи й форми навчання й виховання не досягатимуть цілі, якщо не зустрінатимуть активної життєвої позиції того, на кого вони спрямовані. Педагог зобов'язаний розбудити в індивіда прагнення стати особистістю, самореалізуватися у власній діяльності. Кожна людина повинна зробити своїм життєвим кредо настанову великого німецького мислителя І.Фіхте: « Твоє призначення полягає не тільки в знанні, але й у діях, відповідних цьому знанню;... ти існуєш тут для діяльності; твоя діяльність, тільки твоя діяльність визначає твою цінність» [6, 152]. Гармонійна взаємодія зусиль педагога і зусиль вихованця є необхідною передумовою і засобом повноцінної самореалізації особистості.

Таким чином, існує чотири основних детермінанти, що зумовлюють формування

особистості, її неповторну самість: 1) природні задатки; 2) оточуюче середовище; 3) цілеспрямований вплив суб'єктивних чинників; 4) власна активність, діяльність індивіда.

Міра впливу кожної з цих детермінант у кожному окремому випадку різна: одна людина формується як особистість переважно під впливом зовнішнього середовища; на іншу найвагоміший вплив справляє цілеспрямоване виховання; одні стають яскравими особистостями переважно завдяки своїм природженим здібно-

стям, інші досягають аналогічного результату своєю впертою, наполегливою працею, активністю. Безумовно, ідеальним є варіант коли доцільно поєднується дія усіх цих чинників: природні задатки індивіда цілковито розкриваються під сприятливим впливом зовнішнього середовища, цілеспрямованого виховання і власної інтенсивної творчої діяльності. До цього й повинна прагнути сучасна педагогічна наука й практика.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев Л. Бездна // Избранные произведения. – К.: Дніпро, 1989. – С. 129-141.
2. Концепція гуманітарного розвитку України. Проект від 14.03.2008 р. // <http://www.niss.gov.ua/table/consep/htm>
3. Макаренко А. Твори в семи томах. – Т. 5. – К.: Радянська школа, 1954. – С. 478.
4. Рубинштейн С. Принципы и пути развития психологии. – М.: Наука, 1959. – 318 с.
5. Тоффлер Э. Шок будущего.– М.: ООО "Издательство АСТ", 2002. – 557 с.
6. Фихте И. Назначение человека: Соч. в 2 т. – СПб.: МИФРИЛ, 1993. – Т.2. – 798 с.
7. Штирнер М. Единственный и его собственность. – Харьков: Основа, 1994. – 560 с.

Стаття надійшла до редакції 27.03.2009 р.

